

ОСВІТНІ ОРІЄНТИРИ ФІЛОСОФІЇ ТА НАУКИ

І.О. Філіна

Взаємини між філософією та наукою завжди оберталися навколо дилеми: що є більш важливим для освіченої людини — точні знання чи життєва мудрість. Витоки цієї дилеми філософія (як «колиска наук», як «скарбниця знань» і як «любов до мудрості») містить сама в собі. І саме це зумовлює її особливість як складової духовної сфери культури. Філософ завжди був носієм мудрості, яку накопичував не лише він сам у вигляді власного чуттєвого та раціонального досвіду, а й — мудрості цілого народу як суспільної свідомості. Однак, якщо прилучення до елементарних знань відбувається більш-менш масовим чином, то прилучення до філософії — суто індивідуально. Це шлях удосконалення духу тих особистостей, які відчують постійну потребу в піднесенні над буденністю життя і над конкретним знанням. Коли безлічі різноманітних знань стає замало, або коли їхня кількість все одно викликає незбагненне відчуття розгубленості перед силами природи і космосу, коли хочеться зазирнути у минуле чи майбутнє — з'являються підстави для філософствування. Ясна річ, не кожному сучасному особистістю проймає бажання з'ясувати для себе основи буття цілого світу, однак пошуки сенсу власного існування в ньому виявляються доволі актуальними і навіть привабливими для достатньо великої кількості освічених людей.

Філософія і наука: колізії взаємовідносин

Світова мудрість, носієм якої і є філософія, має щонайменше *дві площини*, котрі зумовлюють постійні дискусії з приводу значення і цінності самої філософії. *Перша* — співвідношення філософського знання

з науковим знанням, що постійно підживлюється здобутками конкретних наук, які вбачають своє покликання в удосконаленні рівня раціональності та комфортності виробництва, побуту, пересування, спілкування людей тощо. Зростаючий рівень зручності та цивілізованості буття змушує беззаперечно поважати традиційну науку та водночас віддаляє від потреб узагальненого світорозуміння, від одвічних проблем людства. Коли індивідуальне життя добре влаштоване, упорядкований його стиль і темп, у людини, як правило, немає бажання, а іноді й часу, «задивлятися на зірки» чи перейматися проблемами минулих або майбутніх поколінь. Друга площина світової мудрості пов'язана із визначенням людиною власної цінності, гідності, сенсу життя, щастя тощо. Цей напрям ходу думок завжди був більш плідним і більш затребуваним щодо використання світового філософського досвіду. Але в сучасному світі саме ця площина духовної культури не викликає особливої цікавості, хоча і спостерігаються час від часу деякі спалахи інтересу до одвічних людських проблем. Однак, найчастіше ці спалахи відбуваються або у світлі політичних цінностей, прав і свобод, або у суто особистісному аспекті проблем кохання, вірності, обов'язку та щастя.

Присутність філософії в системі освіти як необхідної її складової так чи інакше зачіпає обидві зазначені площини. Проте викладання філософії у вищих навчальних закладах, особливо технічного профілю, завжди викликало певну напругу між «фізиками і ліриками». Носії так званої «чистої науки» зазвичай зневажливо поглядали у бік гуманітаріїв. Звісно, у часи ідеологічного тиску держави на освіту підстави для цього були. Гуманітарії слугували офіційним рупором влади, зацікавленої у вихованні слухняних манекенів. Покоління науковців, яке відчуло на собі подібний тиск, і досі ще лікується від алергії на філософію. До того ж, й досі не всі мають свідоме бажання одужувати. Науковці, старші за 45, ще й намагаються переконувати молодих в тому, що тільки наука, і лише вона, є справжнім благом, цінністю і користю, яка потрібна сучасній людині. І молодь радо приймає цю настанову, бо на свої очі бачить переваги сучасного штучного світу, сповненого привабливими та найрізноманітнішими зручностями як здобутками наукового знання й новітніх технологій. Історія взаємовідносин науки з філософією нагадує проблему стосунків «батьків та дітей». Для малих дітей батьки — беззаперечний авторитет, об'єкт любові і поваги. Дорослішання ж призводить до нехтування колишніми авторитетами, до критики, до заперечення, до докорів та непорозумінь.

Згадаймо, що непорозуміння між філософією та конкретними на-

уками виникає на межі XVIII століття — часу активного становлення класичної науки та кризи класичного типу філософствування. *Класична філософія завершується, класична наука розпочинається.* До цього історичного моменту з часів античності союз науки з філософією був живою реальністю. *Філософія вважалася царицею наук* і, дійсно, заслуговувала такої честі, бо зберігала тісний, невід'ємний зв'язок з позитивним знанням. І аж до XVII століття видатні мислителі були пройняті глибоким переконанням, що істина філософії може бути тільки такою ж, як й істина математики — міцною і стрункою. В ті часи кожний філософ був математиком чи природознавцем, і кожний представник позитивної науки був філософом. На межі класичної та некласичної філософії починають відбуватися дедалі незворотні процеси: 1) науки стрімко нарощують свій авторитет і остаточно відриваються від «праматері»-філософії; 2) сама філософія, що претендувала на створення особливої науки під іменем «теорія пізнання», виявилася майже інтелектуальним банкрутом, з точки зору офіційної науки. Це було наслідком раціоналістичного системотворення, коли філософські системи прагнули досягти досконалості математичних теорем як вищого рівня в оформленні істини. Однак удосконалення філософської методології мислення призвело до формування такої системи понять, яка для більшості науковців виглядала вже не дуже зрозумілою. Гегелівська філософія, як найкращий наочний приклад цього, виявилася, за висловом видатного австрійського фізика Людвіга Больцмана, «неясним, беззмістовним словосплетінням». Він переконаний, що філософія з її одвічним наміром щось узагальнювати чи щось виводити вже вичерпала себе. Він порівнює метафізичні зусилля з нападом блювоти із шлунку, в якому вже нічого не лишилося. Больцман наводить строки свого земляка драматурга Франца Грильпарцера:

Рассудок с мельницей сравню я,
Что мелет все — муку люблю,
Но если зерен не хватает,
О жернов жернов трется все,
Лишь сор, песок и пыль рождает [1, с. 169].

Тоді авторитетна німецька філософія наштовхнулася на хвилю дивного презирства з боку європейської науки, навіть, за словами Шопенгауера, була уподібнена «блудниці, яку вигнали з чесноної науки» (Див.: [4]). *Зарозумілість філософії була сприйнята як надлишкове вбрання заради забезпечення привабливості.* Чому і як «цариця наук» перетворилася на «блудницю» — питання складне, але на тлі сучасних

дискусій про співвідношення конкретних наук з філософією, знов і знов набуває актуальності. Звісно, не можна заперечувати насправді величних успіхів живої наукової думки, які зробили XIX століття віком природознавства і чистої математики, а XX — віком генетики та інформатики. Саме XIX–XX століття демонструють справжній злет наук і водночас «духовну мігрень» (Больцман) філософії, в якій фізик аж ніяк не зміг побачити ознак злету. Історики філософії ж, навпаки, вважають сам факт багатоманітності течій і напрямів в філософській думці позитивним явищем, ознакою вічних духовних пошуків, тобто ознакою життя та розвитку філософії.

Починаючи з XVIII століття, дискусії про призначення філософії виникали не один раз й у науковому середовищі. І щоразу відновлювалося питання про те, якою належить бути філософії за умов стрімкого прогресу науки. Науковці погоджувалися «дружити» з філософією, якщо вона стане справжньою «науковою» філософією. Тобто істинна філософія мала бути, таким чином, навіть не просто «науковою», а «внутрішньо-науковою». Наука в її всезагальності стала вважати себе цілком самодостатньою формою думки, яка сама отримувала право встановлювати *свою філософію*, свою теорію і методологію пізнання, своє учення про вище благо тощо. До того ж, насправді вищим благом поставала вже сама наука (як «світло розуму»), яка не тільки пояснює світ, а й перетворює його, причому вбачає у цьому перетворенні головну ознаку розумності людської спільноти.

Науковці відцуралися від класичної філософії, злякавшись як її понятійно-категоріальної складності, якої вона досягла на хвилі раціоналізму, так і її одвічної «метафізичності», прагнення осмислювати «позарозумні» речі (Бог, душа, свобода тощо). Наука зайнята (і тим пишається) перетворенням «світу речей», і відверто дивується, чому перетворювальні зусилля й досі не створюють речової досконалості, нової штучної світової гармонії. І знову, і знову науковці занурюються у конкретику кожен своєї «ділянки» з метою удосконалення тільки перетворювальних технологій.

*Наука в своєму захопленні перетворенням світу остаточно забула про **якість** суб'єкта перетворення, бо завжди була і досі залишається зосередженою виключно на об'єкті: природі, будівлях, технічних засобах, призначених нібито для людини, але людини абстрактної, людини як такої. І досі науковці з висоти своєї атеїстичної та надфілософської гордині не можуть збагнути, що гармонія «світу речей» утворюється суб'єктами, які мають і повинні мати певну «гармонію в собі», морально-духовний стрижень, який би гарантував відпо-*

відальність за наслідки втручання в «світ речей».

Багато хто з сучасних науковців і досі зберігає переконання учених XVII століття: філософія має бути або подібною до позитивних наук, або взагалі не заважати розвитку чистого знання та прогресу технологій. Виключення складають вчені-одиноці, переважно ті, хто глибоко занурився у свою науку та відчув необхідність з'ясування всезагальних закономірностей світу (наприклад, астрофізики, фізики високих енергій, квантової генетики, хіміки-органіки та інші). Представники суто технічних чи економічних наук такої потреби не відчують.

Ще однією причиною зневаги до філософії з боку вітчизняної науки можна вважати її служіння ідеології. Тут філософія, дійсно, зганьбила себе як «блудниця». Але й на те є свої підстави. Тоді йшлося про існування філософії взагалі. Як колись у середньовіччі, їй довелося вирішувати: або існувати у певній оболонці, або не існувати зовсім. Тим більше, що так звана «марксистсько-ленінська» філософія щиро-сердно прагнула наблизити часи ідеального суспільства та ідеальної людини. Проте представники «чистої і непорочної» вітчизняної науки XX століття звинуватили філософію у всіх своїх негараздах: тільки вона одна нібито причетна до закидань щодо безперспективності генетики й кібернетики, відставання від Заходу, спрощеного розуміння фундаментальних відкриттів тощо. Філософія, мовляв, в обличчі марксизму-ленінізму змушувала всіх думати однаковими штампами і шаблонами, допомагала зводити «залізну завісу» від усього прогресивного людства та підбурювала зміцнювати військовий потенціал країни, внаслідок чого не всі позитивні науки отримували однаково рівні перспективи розвитку.

Засуджуючи філософію як служницю марксистсько-ленінської ідеології, деякі науковці, не усвідомлюючи того, часто оперують аргументами саме цієї ідеології. Один з «рупорів» пролетарської ідеології, професійний революціонер С.К. Мінін ще у 20-х роках, палко відстоюючи авторитет науки проголошував: «Помещики — рабовладельцы, феодалы, крепостники — пользовались оружием религии. Буржуазия воевала при помощи философии. Пролетариат же опирается в борьбе исключительно на науку» [3, с. 204]. І далі: «Помещик смотрит на науку, как озлобленный кастрат на женщину. Буржуа смотрит на науку, как на проститутку, которую можно купить. И только пролетариат видит в науке подлинного друга и соратника» [3, с. 205]. Останні слова не втрачають своєї переконуючої сили для багатьох представників нинішньої університетської науки, щоправда, слово «пролетаріат» замінюється словом «сучасна людина».

Якість перетворюючого світ суб'єкта як проблема сучасності

Сучасна людина — це, як і колись, суб'єкт всіх можливих перетворень (природних, виробничих, політичних, соціальних тощо). Багато-векторність нинішнього буття людей у світі породжує безліч варіантів наслідків їхнього втручання перш за все в систему природи. І наука, і філософія — обидві — причетні до суттєвих світових змін, але функції *перетворення* та *створення* мають для них різний зміст, різне наповнення. Наука *перетворює* світ, який є, а філософія *створює* з природної тілесності морально-духовну особистість, той самий суб'єкт, від якого залежить доля як природного, так і штучного об'єкту. Наука *змінює і часто псує* природне буття, створюючи штучні речі, а філософія *не чіпає природного*, створюючи нові якості, носіями яких є люди (світогляд, теорії, концепції, моральнісні характеристики тощо). Філософія служить справі створення *внутрішнього, духовного порядку*, в той час як наука прагне удосконалити *зовнішній, речовий* порядок буття. Наука налаштована на підготовку фахівців, а філософія — громадян, особистостей.

Отже, особливого значення в сучасних технічних вузах набуває питання: який світогляд формувати через всі освітні програми у молоді — науковий чи філософський? Звісно, філософський — скажуть філософи. Науковий — будуть переконувати представники інженерних, економічних, математичних та інших наук. Тільки, можливо, замисляться екологи, бо вони першими відчували небезпеку глобального перетворення світу. Саме масштабність світорозуміння та необхідність пошуків шляхів виходу з глобальної екологічної кризи штовхає їх в обійми філософського досвіду. Екологи цілком погоджуються з думкою свого корифея Володимира Івановича Вернадського про те, що науковий світогляд розвивається в тісному зв'язку та широкій взаємодії з іншими сторонами духовного життя людства. «Отделение научного мировоззрения и науки от одновременно или ранее происходившей деятельности человека в области религии, философии, общественной жизни или искусстве невозможно. Все эти проявления человеческой жизни тесно сплетены между собою и могут быть разделены только в воображении» [2, с. 185].

Завдяки зусиллям науковців-екологів відбувається вихід на проблеми сучасної моральної культури, і саме через цей етичний чинник оновлюється затребуваність світового релігійного і філософського досвіду. Бо йдеться про ту саму *якість суб'єкта*, який поки що про-

довжує справу удосконалення цивілізаційного, а не культурного буття людини в природі.

Одвічні проблеми життя і смерті, конечності та нескінченності світу, взаємодії природного та духовного постають на новому рівні актуальності. Йдеться вже не про окрему особистість, а про людство в цілому. Зростання кількості штучних елементів буття неодмінно тягне за собою формування нових якостей світу, серед яких *якість людини є ключовою*.

Філософія, яка завжди допомагала відшукувати нагальні сенси буття, зтикається нині, як і колись, з не менш вічною перешкодою: процес філософствування — справа не масова, а індивідуальна. Тобто проблема для філософії полягає не стільки в тому, щоб переконувати науку в своїй світоглядно-створювальній корисності, скільки в умінні самої філософії пробуджувати у нинішній молоді бажання філософствування, прагнення охоплювати цілий світ не лише засобами сучасних інформаційних технологій, а й вищими смисложиттєвими цінностями.

Наукові здобутки інформаційного суспільства та його сумнівний гуманізм

Зазвичай інформаційним називають суспільство, в якому видобування (як у традиційних суспільствах) та переробка (як в індустріальних суспільствах) продуктів природи змінюються добутком та переробкою інформації, а також переважаючим розвитком сфери послуг над сільським господарством й промисловістю. За найближчими прогнозами лише чверть працездатного населення буде зайнята у сфері матеріального виробництва, половина — у сфері інформації, а інша чверть — у сфері послуг, в тому числі інформаційних. Зміна технологічного базису відбивається і на організації всієї системи соціальних зв'язків та відносин. Наймасовішим класом стають службовці та управлінці, від «якості» яких залежать усі можливі рівні і форми узгодження соціальних структур.

Якщо, згідно з позицією російського психолога Е. Шарова, визначити такі типи особистості, як *гедоніст, діловий тип та інтелектуал*, то одразу можна зробити припущення: сучасне суспільство примножує кількість гедоністів та ділових людей. Справжнім інтелектуалам, носіям високої духовної культури місця залишається все менше і менше. З одного боку, це зумовлюється суспільною затребуваністю конкретних фахівців, профільних спеціалістів — ділових людей. А з іншого — зро-

стання кількості різноманітних зручностей життя мимоволі підтримує цілком зрозуміле прагнення людей отримувати блага швидше, легше, у більшій кількості та без особливих зусиль, і тому серед молоді так званих «гедоністів» значно більше, ніж серед старших поколінь.

Наявним постає своєрідний парадокс: прогрес людства — це оволодіння силами та речовиною природи спочатку заради виживання, а згодом — заради добробуту і зручностей. Розвивається й сама людина, її дух, зростає авторитет науки і взагалі сили людського розуму, що проявляється перш за все як сила технологій. Все це разом й забезпечує сходження людства на «олімп» комфорту. Але врешті респт сам досягнутий комфорт невідворотно послаблює ту ж саму силу людського духу й наполегливість загальної думки як прагнення охопити нею весь світ. Людська думка зациклюється у площині конкретики, «практичного» розуму, буденного світу (і наукове знання нарощується саме заради цього), або просто скеровується у бік елементарного вибору вже наявних зручностей чи послуг, оскільки проблема способів виживання вже вирішена попередніми поколіннями. Розвиток «духовної» людини гальмується тим, що зменшується потреба пошуку одвічних цінностей серед розмаїття цінностей щоденних, зростання яких продовжується в інформаційному суспільстві.

Якщо міру розвитку людяності в людині розуміти як гуманність, то проблема гуманізму інформаційного суспільства набуває вигляду псевдопроблеми. Чи забезпечує інформаційне суспільство моральне та культурне сходження особистості як саме такий напрям гуманізації людства? Чи розвивається сама людина як духовна істота? І чи долучається сучасна наука до справи укріплення духовності суспільства?

З одного боку, інформатика, електроніка, програмування, біотехнології та інші новації насправді гуманізують позицію людини-робітника у сфері виробництва, звільняючи його від рутинної й монотонної праці. Сучасне виробництво не потребує потогінних систем, бо його ефективність все більше залежить від професійної освіченості та обізнаності працівників. Автоматизація виробничих процесів зводить нанівещь весь сенс експлуатації людини людиною. Автор одного із варіантів постіндустріального суспільства Олвін Тоффлер не заперечує необхідності подальшого підвищення науково-технічного потенціалу виробництва, але зазначає, що найефективнішим засобом його інтенсифікації стає нове, гуманне ставлення до людини, яке підтримує її гідність, забезпечує повагу і суспільне визнання, а не лише обмежується матеріальною (бодай і високою) винагородою. Не варто заперечувати очевидний «виробничий» гуманізм, що полягає у створенні нових, гідних

умов праці і в утвердженні нової оцінки самого робітника як фахівця і як особистості.

Однак виробництво і взагалі праця — не єдина сфера суспільного буття і не єдиний вимір гуманізації суспільства. Такі сфери, як політика, освіта, медицина, культура, спорт, мораль, релігія містять у собі значно більше ключових гуманістичних сенсів. Інформація, її зміст, способи отримання і обробки суттєво змінюють сам стиль існування людей, весь стан суспільства. Формується безпаперова технологія спілкування, розширюються можливості освіти й управління на базі комп'ютера, супутникового зв'язку, відеосистем. Інформація стає провідним інститутом влади. Доступ до інформації, за висновком «батька» сучасного постіндустріалізму Данієла Белла, є умовою свободи.

Свобода — це вже не «техногенний» феномен, це вже вихід у якісно інший вимір суспільного буття, показники якого важко визначити цифрами чи відсотками. Без свободи неможливий вибір мотивацій, цінностей, зразків поведінки, неможлива сама діяльність людей. Але головне — межі самої свободи визначаються соціокультурними нормами та рівнем моральності самої особи, а не лише науковою обізнаністю. Отже, володіти інформацією означає не лише мати певну свободу дії, а й нести моральну відповідальність за наслідки цієї «інформаційної свободи». Визначити всі можливі параметри свободи без філософської підготовки, без світового історико-філософського досвіду дуже важко.

Інформаційні технології дають багато чого політикам, медикам, освітянам, спортсменам, діячам мистецтв: системи контролю, обліку, прогнозування, діагностики, монтажу спецефектів тощо. Але це складає приблизно той самий зміст гуманізації, який формується у сфері сучасного виробництва. Справжній і головний зміст суспільної гуманізації, який повинен забезпечувати невиробничі сфери, має визначатися зовсім іншими результатами. Морально-духовний клімат суспільства формується і здебільшого підтримується традиціями, мовою, релігією, філософією, навіть ідеологією, тобто такими формами суспільної свідомості, які забезпечують певний *порядок світосприйняття* та світогляду в цілому. Філософія тут взагалі відіграє виключно важливу роль. Що дає інформаційне суспільство і «чиста наука» для поліпшення морально-духовного клімату? Чи забезпечує якийсь порядок чи систему цінностей? Радше навпаки — порядок належних цінностей постійно розмивається все новими хвилями різноманітної інформації, яка вже майже не піддається ціннісній систематизації, а лише відповідає принципу: «дозволено все, що не заборонено законом» (та і цей принцип постійно порушується).

Ми впритул підійшли вже і до іншого принципу: «Якщо Бога немає, то все дозволено». Саме цей вимір стає визначенням аморальності та антигуманності інформаційного суспільства. Дозволена будь-яка інформація: компромат, піар-ходи політиків, журналістів, тренерів, порносайти, реклама, яка постійно балансує на грані еротики незалежно від виду товару, що пропонується; фільми, які віддзеркалюють (і тим перетворюють на зразки поведінки для молоді) кримінальні реалії, додаючи їм навіть певної «романтики». Під тиском маси інформації, її доцільності і швидкості спрощується мова, перетворюючись на «ділову», позбавляючись багатства відтінків значень, витонченості, образності й тих мовних форм, які одвічно були обернені до людської душі, почуттів, уяви, а не лише до розуму. Спрощена мова тягне за собою спрощене спілкування, спрощені почуття, спрощені цінності, які до того ж не систематизуються у вигляді ієрархічної **вертикалі**, що увінчується Богом. Зведення «храму душі» сучасної молоді людини завершується на рівні фундаменту, а то й на рівні котловану для нього.

Індивідуальний практично-буденний чи пізнавально-інформаційний досвід без філософської культури не дає змоги сучасній молодій людині досягнути *суцього і належного*. Безмежна **горизонталь** буденних зручностей, розпливчастих цінностей, миттєвих потреб, спрощених ідеалів, які тиражуються інформаційним суспільством, зовсім не сприяє зростанню істинних інтелектуалів. Сучасне суспільство цінує перш за все «чистих раціоналістів» як носіїв конкретного, спеціалізованого знання, ділових людей та різних «спритників», які вміють робити кар'єру, гроші «тут і зараз» і не переймаються проблемами минулих та майбутніх поколінь. Саме тому гуманізм інформаційного суспільства підпадає під великий сумнів, бо забезпечує не внутрішнє, духовне зростання й вдосконалення громадян, а — лише зовнішні, формальні зміни їх буття як сукупність суто «тілесних» зручностей і задоволень на базі новітніх технологій.

Завданням науки, особливо університетської, має бути реальна допомога філософії у формуванні цілісного, універсального світогляду молодого покоління. Заради цього не варто вже так наполягати на «чистоті» та «незайманості» науки на тлі «філософії-блудниці». Масштаби людської діяльності нині, як ніколи, потребують серйозних *спільних* філософсько-наукових оцінок та глобальних міжнародних програм щодо попередження непоправних втручань в природу освічених, але нерозумних, не мудрих суб'єктів. Університетська освіта повинна прагнути до того, щоб фахівець та громадянин нарешті з'єдналися в кожній особі сучасного випускника вищої школи заради майбутнього.

Бібліографія

- [1] *Боричевский И.А.* Наука и философия // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / Сост. П.В. Алексеев. — М.: Политиздат, 1990. — С. 168-175.
- [2] *Вернадский В.И.* Научное мировоззрение // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / Сост. П.В. Алексеев. — М.: Политиздат, 1990. — С. 180-203.
- [3] *Минин С.К.* Философию за борт! // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / Сост. П.В. Алексеев. — М.: Политиздат, 1990. — С. 203-209.
- [4] *Шопенгауэр А.* Parerga und Paralipomena. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <<http://www.philosophy.ru>> — Гл. XX. О критике, суждении, одобрении и славе.

Надійшла до редакції 28 лютого 2011 р.